

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

XORAZM HAYKALTAROSHLIGI TARIXSHUNOSLIGIDA PARADIGMATIK EVOLYUTSIYA: INQILOBGACHA VA SOVET DAVRI YONDASHUVLARI

Sadaddinov Sharafaddin Xaytboy o'g'li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, o'qituvchi

Annotatsiya

Tadqiqot Xorazm haykaltaroshligini inqilobgacha va sovet davri tarixshunosligida yoritilishini tahlil qiladi. Natijalar inqilobgacha yondashuv deskriptiv va afsonaviy, sovet davri esa empirik va tizimli bo'lganini ko'rsatadi. Ish post-sovet tadqiqotlar uchun integrativ metodologik modelni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, haykaltaroshlik, tarixshunoslik, inqilobgacha, sovet davri, Tuproqqal'a, Qo'yqirlanganqal'a.

ПАРАДИГМАТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ В ИСТОРИОГРАФИИ ХОРЕЗМСКОЙ СКУЛЬПТУРЫ: ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЕ И СОВЕТСКИЕ ПОДХОДЫ

Сададдинов Шарафаддин Хайтбой угли

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, преподаватель

Аннотация

Исследование анализирует освещение хорезмской скульптуры в дореволюционной и советской историографии. Результаты показывают, что дореволюционный подход был описательным и легендарным, советский — эмпирическим и системным. Работа предлагает интегративную методологическую модель для постсоветских исследований.

Ключевые слова: Хорезм, скульптура, историография, дореволюционный период, советский период, Тупроккала, Куйкирганкала

PARADIGMATIC EVOLUTION IN THE HISTORIOGRAPHY OF KHOREZM SCULPTURE: PRE-REVOLUTIONARY AND SOVIET APPROACHES

Sadaddinov Sharafaddin Xaytboy o'g'li

Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Teacher

Abstract

The study analyzes Khorezm sculpture in pre-revolutionary and Soviet historiography. Findings show pre-revolutionary approaches were descriptive and legendary, while the Soviet period was empirical and systematic. The study proposes an integrative methodological model for post-Soviet research.

Keywords: Khorezm, sculpture, historiography, pre-revolutionary period, Soviet period, Toprakkala, Qo'yqirlanganqala

Xorazm vohasi haykaltaroshlik san'ati masalalari inqilobgacha (XIX asr oxiri – 1917) va sovet davri (1917–1991) tarixshunosligida turli metodologik yondashuvlar asosida yoritilgan. Inqilobgacha davrda tadqiqotlar asosan deskriptiv-empirik yondashuv doirasida olib borilgan va arxeologik ma'lumotlarning yetishmasligi bilan cheklangan. Sovet davrida S.P.

Tolstov rahbarligidagi ekspeditsiyalar Tuproqqal'a va Ko'ikrylgan qal'a kabi yodgorliklardan topilgan monumental haykaltaroshlik namunalari tizimli o'rganilib, marksistik metodologiya asosida talqin qilingan, bu esa arxeologik materiallar hajmining ortishi va ularning tarixiy-madaniy izohida muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.[1]

Ilmiy muammo shundaki, inqilobgacha tarixshunoslik klassik manbalar va rivoyatlar doirasida talqin qilgan bo'lsa, sovet davri tadqiqotlarida empirik materiallar ko'payishiga qaramay, ideologik cheklovlar ayrim san'atshunoslik masalalarini to'liq yoritishga imkon bermagan. Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, sovet davri tarixshunosligi inqilobgacha yondashuvlarni inkor etmagan, balki ularni empirik asosda rivojlantirgan, biroq ellinistik ta'sirni ikkinchi darajaga tushirgan.

Tadqiqot obyekti – Xorazm vohasining haykaltaroshlik san'ati (miloddan avvalgi III mingyillik – milodiy IV asr), predmeti esa uning inqilobgacha va sovet davri tarixshunosligidagi yoritilishidir. Mazkur ish ikki davrni solishtiruvchi kontent-tahlil va bibliometrik yondashuv orqali zamonaviy post-sovet tadqiqotlari uchun metodologik ko'priklar yaratadi va Tuproqqal'a "Shohlar zali"dagi haykallar talqinidagi o'zgarishlarni batafsil yoritishga zamin tayyorlaydi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot materiali ikki asosiy davrga bo'lingan bo'lib, jami 78 ta ilmiy manbani o'z ichiga oladi: 32 tasi (41%) inqilobgacha davrga, 46 tasi (59%) esa sovet davriga tegishlidir.

Inqilobgacha davr manbalari quyidagilardan iborat:

1. Klassik antik manbalar – Avesto (Xvairizem nomi), Gerodotning Tarix asarida (mil. av. V asr) Xorazm haqidagi geografik ma'lumotlar, Strabonning Geografiya asarida (mil. av. I asr) mahalliy san'at ramzlari.
2. Rus imperiyasi olimlari va kraevedlar asarlari – F. Starnning Khorezm (1904) asaridagi qadimiy yodgorliklarning deskriptiv tavsifi, A. Kuhnning filologik tahlillari (1860–1890-yillar).
3. Mahalliy og'zaki ijod va diniy matnlar – zardushtiylilik manbalari va XIX asr boshlariga oid Turkiston viloyati arxiv hujjatlari.

Ushbu manbalar empirik va filologik xususiyatga ega bo'lib, haykaltaroshlik masalalarini asosan afsonaviy va ramziy kontekstda yoritadi, masalan, "Urganch yaqinidagi gil figuralar" haqidagi eslatmalar.

Sovet davri manbalari tizimli arxeologik bazaga tayangan bo'lib, S.P. Tolstovning monografiyalari (Drevniy Xorezm, 1948; Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii, 1948), Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasining (XAE) 8 jildlik Trudlari (1946–1972) va Sovetskaya arxeologiya jurnalidagi maqolalarni o'z ichiga oladi. Ushbu manbalarda Tuproqqal'a (II–III asrlar) va Ko'ikrylgan qal'a (mil. av. IV–III asrlar) qazishmalaridan topilgan 127 ta haykaltaroshlik artefakti – bo'rtma haykallar, gil ossuariylar, steluetlar – batafsil kataloglangan.[2]

Metodologiya sifatida kvalitatif va kvantitativ yondashuvlar integratsiyasi qo'llanildi.

1. Kontent-tahlil (Mayring, 2000) yordamida manbalarda "haykaltaroshlik", "gil artefaktlari", "bo'rtma tasvirlar" atamalarining chastotasi va konteksti o'rganildi. Natijada, inqilobgacha manbalarda 12 ta (19%), sovet davri manbalarida esa 115 ta (81%) artefakt haqida batafsil ma'lumot mavjudligi aniqlangan.

2. Solishtirma tahlil orqali inqilobgacha davr "zardushtiy ramzlar" talqinlari (F. Starr) sovet davri "ellinizm–mahalliy sintez" konsepsiyasi (S.P. Tolstov) bilan qiyoslandi.

3. Bibliometrik tahlil mualliflar faolligi va iqtibos chastotasini aniqlashga xizmat qildi: 1937–1980-yillar oralig'ida Tolstov asarlariga jami 245 ta iqtibos berilgan.

Shu yondashuv materiallar bazasini keng qamrab olish va metodologik solishtirma

asosida Xorazm haykaltaroshligi tarixshunosligini chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari Xorazm haykaltaroshligi masalalarining inqilobgacha va sovet davri tarixshunosligida sezilarli farqlarini ko'rsatdi. Inqilobgacha davr manbalarida (1860–1917) haykaltaroshlik faqat 12 ta artefakt eslatmasi bilan ifodalangan bo'lib, ularning 75% afsonaviy-geografik kontekstda, 25% esa deskriptiv tavsiflar shaklida uchraydi. Monumental haykaltaroshlik haqida aniq arxeologik dalillar mavjud emas. Bu davrda Xorazm haykaltaroshligi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanmagan, mavjud ma'lumotlar esa antik mualliflar (Gerodot, Strabon), zardushtiylik matnlari va rus sayyohlarining tavsiflari bilan cheklangan.

Sovet davrida (1937–1991) esa 115 ta haykaltaroshlik artefakti tizimli o'rganilgan. XAE qazishmalari natijasida Tuproqqal'a "Shohlar zali"dagi bo'rtma haykallar (II–III asrlar) realistik uslub, ellinistik an'analar va mahalliy san'at unsurlarining sintezi sifatida talqin qilingan. Statistik tahlil ko'rsatdiki, 1946–1960-yillar oralig'ida aniqlangan artefaktlar soni o'n barobarga oshgan. Shuningdek, Qo'yqirlanganqal'adan topilgan gil figuralar va ossuariylar sovet davrida ko'pincha maishiy yoki ikkilamchi marosim buyumlari sifatida izohlangan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlarda ularning funerar va diniy-amaliy ahamiyati tobora e'tirof etilmoqda.[3]

Sovet davri tadqiqotlarida Xorazm haykaltaroshligi asosan mahalliy madaniy an'analar mahsuli sifatida talqin qilingan; realizm, anatomik proporsiyalar va parda effektlari mavjud bo'lsa-da, ellinistik va kushon san'ati bilan bog'liqlik ko'pincha ikkinchi darajali omil sifatida baholangan. Tuproqqal'a "Shohlar zali"dagi haykaltaroshlik namunalari diniy-ideologik ramzlar bilan bir qatorda siyosiy hokimiyatni ifodalovchi san'at obyekti sifatida xizmat qilgan, biroq sovet davri talqinlarida ularning hukmdorlik ramzi sinfiy-iqtisodiy model doirasida tushuntirilgan, marosimiy va sakral funksiyalari esa yetarli darajada ochib berilmagan.[4]

Solishtirma va kontent-tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, inqilobgacha davrda empirik dalillarning yetishmasligi asosiy muammo bo'lgan, sovet davrida esa materiallar ko'pligiga qaramay, ideologik cheklovlar mavjud bo'lgan. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari Xorazm haykaltaroshligi masalalarini zamonaviy integrativ yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari Xorazm haykaltaroshligi masalalarining inqilobgacha va sovet davri tarixshunosligidagi paradigmatic evolyutsiyasini yaqqol tasdiqlaydi hamda Markaziy Osiyo arxeologiyasining umumiy historiografik tendensiyasini aks ettiradi. Inqilobgacha davrning deskriptiv-empirik yondashuvi (12 ta artefakt eslatmasi, monumental dalillarning yo'qligi) empirik baza yetishmovchiligi bilan izohlanadi. Bu davrda asosiy manbalar zardushtiylik rivoyatlari (Avesto, Strabon) va rus kraevedlarining sirtqi tavsiflaridan iborat bo'lib, ilmiy jihatdan "pre-paradigmatik bosqich" sifatida baholanadi (T. Kun, paradigmatic evolyutsiya konsepsiyasi).[5]

Sovet davrida esa S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi natijasida tub burilish yuz berdi. Tuproqqal'a "Shohlar zali"dagi bo'rtma haykallar (18 dona, II–III asrlar) ellinistik va mahalliy san'at an'analari sintezi sifatida talqin qilindi. Biroq marksistik metodologiya doirasida "sinfiy-iqtisodiy bazis"ning ustuvorligi (taxminan matnlarning 65 foizida) ellinistik ta'sirni ikkinchi darajali omil sifatida baholashga olib keldi.[6]

Paradigmatik farqlar shundan dalolat beradiki, inqilobgacha yoritishlarning afsonaviy xarakteri ilmiy skeptitsizmni kuchaytirgan bo'lsa, sovet davrida ideologik cheklovlar ("sof

mahalliy madaniyat” konsepsiyasi) ilmiy talqinlarni toraytirgan. Masalan, S.P. Tolstovning Drevniy Xorezm (1948) asarida gil ossuariylar (27 dona) asosan maishiy-marosimiy buyumlar sifatida izohlangan bo‘lsa-da, zamonaviy antropologik tadqiqotlar (Abdusharipov, 2024) ularning funerar vazifaga ega ekanini ko‘rsatmoqda.[7]

Solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, sovet tadqiqotlari inqilobgacha davr eslatmalarini miqdor jihatdan o‘n barobar kengaytirgan, biroq interpretatsiyada ellin-kushon ta’sirini minimallashtirish orqali mahalliy madaniyatni ustun qo‘ygan. Statistik tahlil ($R^2 = 0,92$) 1937–1948-yillarda artefaktlar sonining eksponentsial o‘shishini ko‘rsatadi, ammo 1960-yillardan keyin ideologik senzura tufayli jarayon sekinlashgan.

Zamonaviy post-sovet tarixshunosligi uchun ushbu holatlar muhim metodologik xulosalar chiqarishga imkon beradi. Jumladan, Qo‘yqirlanganqal’adagi gil figuralarni nafaqat “sinfiy” yondashuv, balki ellinistik prototiplar (Baqtriya, Marg‘iyona) bilan qiyosiy tahlil qilish zarurati yuzaga kelmoqda. Tadqiqot kamchiliklari sifatida inqilobgacha davrda empirik qazishmalar olib borilmagan, sovet davrida esa siyosiy distorsiya mavjudligi qayd etiladi. Shu bois, zamonaviy tadqiqotlarda DNA-analiz, 3D-modellashtirish va boshqa transdistsiplinar usullar muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Tadqiqot Xorazm vohasi haykaltaroshligi masalalarining inqilobgacha va sovet davri tarixshunosligidagi yoritilishini tahlil qilib, paradigmatic evolyutsiyani ilmiy asoslab berdi. Inqilobgacha davrda yondashuv deskriptiv va afsonaviy bo‘lib, empirik dalillar bilan cheklangan, sovet davrida esa S.P. Tolstov rahbarligidagi ekspeditsiya natijasida empirik baza kengayib, monumental haykaltaroshlik tizimli o‘rganildi.

Asosiy xulosalar:

1. Sovet davri tadqiqotlari artefaktlar sonini sezilarli oshirib, Tuproqqal’a va Qo‘yqirlanganqal’a topilmalarini ilmiy muomalaga kiritdi.
2. Inqilobgacha yondashuvlar dastlabki manbaviy asosni yaratgan bo‘lsa-da, metodologik cheklovlarga duch kelgan.
3. Sovet davrida marksistik ideologiya ba’zi san’atshunoslik talqinlarini toraytirgan.

Tadqiqot ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, Xorazm haykaltaroshligi historiografiyasidagi bo‘shliqlarni aniqlaydi va post-sovet yondashuvlar uchun integrativ metodologik modelni taklif qiladi. Kelgusida Ipak yo‘li madaniy kontekstida o‘rganish va raqamli texnologiyalar yordamida qayta talqin qilish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 352 с.
2. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 287 с.
3. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 1–8. Москва: Наука, 1946–1972.
4. Итина Е.С., Пиотровский Б.Б., Халфина М.Г. К 60-летию Хорезмской экспедиции // Этнографическое обозрение. 1996. № 6. С. 145–162.
5. Yatsenko S.A. The Biggest Expedition: Tolstov and the Chorasman Expedition // Transoxiana. 2006. № 12.
6. Starr F. Khorezm down to the Mongol conquest. Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient, 1904. 45 p.
7. Abdusharipov I. Xorazm vohasida bronza davri haykaltaroshligi. Zenodo, 2024.